

УДК 347.152

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2022.10>**В. Васильєв,**

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова;
докторант кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ВИСОКИЙ РОЗМІР НЕУСТОЙКИ ЗА ПОРУШЕННЯ УМОВ ДОГОВОРУ: СВОБОДА САМОРЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН ЧИ ПОРУШЕННЯ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА?

Постановка проблеми. Створення умов за яких суб'єктивні цивільні права та законні інтереси учасника договірних правовідносин будуть дотриманні і при цьому інша сторона договору або третя особа не порушить їх, забезпечується переважно юридичними механізмами, що запроваджуються положеннями чинного цивільного законодавства України. Мова йде, зокрема про охоронну функцію цивільного права, яка орієнтується переважно на недопущення (превенцію) порушень суб'єктивних цивільних прав і законних інтересів, що досягається, зокрема запровадженням порядку відновлення порушення відповідних прав та законних інтересів або відшкодування завданої шкоди у випадку неможливості їх відновлення. Поряд із цим, як зазначає Д. С. Спесівцев, у сучасних умовах розвитку суспільних відносин практично не існує такого юридичного механізму, який би повністю виключив можливість вчинення відповідних порушень. Крім того, еволюція суспільних відносин супроводжується розвитком форм порушень суб'єктивних цивільних прав і законних інтересів учасників цивільних правовідносин [1, с. 83]. Крім того, до цього слід додати і те, що сучасні механізми цивільно-правової охорони і захисту суб'єктивних цивільних прав мають

нормативний характер навіть у тому випадку, коли спрямовуються на забезпечення конкретних суб'єктивних цивільних прав у межах правовідносин чітко визначеної конструкції. Тобто, ці механізми зорієнтовані переважно на застосування відносно суб'єктів, які опиняться у відповідній модельній ситуації, однак при цьому можуть не урахувувати унікальні особливості останньої.

Ураховуючи зазначене, у учасників договірних цивільних правовідносин може виникати необхідність звернення до індивідуальних засобів охорони і захисту суб'єктивних цивільних прав, які ураховують унікальність обставин у яких перебувають відповідні особи, що особливо актуально для непоіменованих та/або нових договорів застосування до яких традиційних підходів в частині охорони суб'єктивних цивільних прав може бути неефективним. В якості одного з таких індивідуальних правових засобів виступають штрафні санкції, що встановлюються умовами договору і розмір яких може справляти потужний превентивний вплив на відповідну договірну сторону. Однак, проблема полягає у тому, що порядок використання цього засобу в частині обсягу встановлюваних санкцій залишається до кінця не урегульованим, що з одного боку, з огляду на загаль-

но-дозвільний тип правового регулювання цивільних відносин, дає можливість сторонам договору встановити достатньо високий розмір штрафу, що є достатнім для ефективного превентивного впливу, проте водночас піднімає проблему відповідності такого підходу охоронній функції цивільного права, а також його основоположним принципам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми аспекти використання неустойки як правового засобу охорони і захисту суб'єктивних цивільних прав і інтересів сторін цивільно-правового договору досліджувались такими вченими правниками як В. І. Борисова, Н. Ю. Голубева, Н. С. Кузнецова, О. О. Кулібаба, Р. А. Майданик, В. Я. Погребняк, С. В. Пучковський, Г. Я. Оверко, Т. Я. Рим, О. В. Розгон, Д. С. Спесівцев, З. Ф. Татькова, М. П. Тиндик, І. С. Тімуш, С. В. Черкашин, О. А. Штанько, В. Л. Яроцький та ін.

Мета статті полягає у визначенні відповідності саморегулювання цивільних відносин при встановленні високих розмірів штрафних санкцій за порушення умов договору, спрямованості охоронної функції цивільного права, а також його принципам.

Основний матеріал дослідження. Нормативною основою для застосування окресленого підходу виступають положення параграфу 2 «Неустойка» глави 49 «Забезпечення виконання зобов'язань». Саме ці норми визначають особливості застосування штрафу і пені, які у межах правої системи України охоплюються категорією «неустойка», у межах зобов'язальних правовідносин договірної характеру. Частиною першою статті 549 ЦК України встановлюється, що в якості неустойки (штрафу, пені) може виступати як грошова сума, так і інше майно, яке боржник повинен передати кредиторів у разі порушення боржником зобов'язання [2, ст. 549].

Водночас вже базові положення відповідного виду забезпечення зобов'язань демонструють недосконалість вітчизняного підходу до вирішення відповідної проблеми. Як слідує з частин другої та третьої статті 549 ЦК України як штраф, так і пеня обчислюються від суми невиконаного, неналежно виконаного або несвоєчасно виконаного зобов'язання [2, ст. 549], що при буквальному розумінні не дозволяє кваліфікувати як неустойку забезпечення виконання зобов'язання штрафом в умовах, коли таке зобов'язання не пов'язується з передачею боржником майна кредитора. Адже у яку суму можна оцінити, наприклад, обов'язок спортсмена за рекламним договором з'являтися на публічних заходах у спортивному одязі певного бренду? В якості такої суми може виступати лише розмір виплат, які здійснює замовник на користь виконавця, а не навпаки. Однак, незважаючи на це, можливість використання досліджуваного виду забезпечення виконання зобов'язань визначається частиною другою статті 546 ЦК України, яка, дозволяючи потенційним сторонам договору встановлювати види забезпечення, що не передбачені законом, відкриває можливості для широкого саморегулювання відповідних аспектів відносин, що складаються між ними на засадах самоорганізації [3, с. 116].

При цьому, абзацами першим та другим статті 551 ЦК України потенційним сторонам договору надається право самостійно визначити розмір неустойки і навіть збільшувати її розмір, якщо він визначений законом, крім випадків, коли таке збільшення не заборонено законом [2, ст. 549].

Поряд із цим наразі положення чинного цивільного законодавства України встановлюють обмеження лише стосовно грошових зобов'язань і лише в частині нарахування, встановлюючи у статті 3 Закону України

«Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань», що розмір пені не може перевищувати подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня [4, ст. 3]. Це означає, що сторони договору можуть встановити штраф у грошовій сумі, розмір якої встановлюється у твердій сумі або у процентному відношенні до ціни договору [5, с. 38], за невиконання або неналежне виконання будь-якого зобов'язання за виключенням грошового, майже у будь-якому розмірі, навіть якщо він буде непропорційно більшим за шкоду, яка може бути завдана відповідною поведінкою боржника. Тобто фактично у такому разі йдеться про необмежену неустойку [6, с. 57]. Більше того, як зазначає М. П. Тиндик, якщо договором встановлено право кредитора на стягнення неустойки, але не встановлено її розмір або способи обчислення, які дозволять визначити його, неустойка не може бути стягнена у силу невідомості [7, с. 80]. У зв'язку з цим стосовно використання неустойки як способу виконання зобов'язання повністю обґрунтованою є позиція Г. Я. Оверко, що сторонам договору варто сміливо встановлювати свої правила стягнення неустойки з урахуванням положень чинного законодавства [8, с. 89].

Ця обставина неодмінно піднімає проблему відповідності такого підходу принципам цивільного права, зокрема добросовісності і розумності. Однак, у першу чергу слід звернути увагу на іншу особливість, а саме на охоронну спрямованість відповідного правового засобу. З цього приводу слід зазначити, що у сучасних цивілістичних дослідженнях чітко простежується тенденція до розмежування охоронної функції цивільного права від інших напрямків впливу галузі на суспільні відносини. Зокрема, охоронна функція розглядається сучасними вченими переважно у її попереджувально-обме-

жувальній спрямованості й зводиться переважно до встановлення й гарантування державою профілактичних і запобіжних заходів [9, с. 122]. Як зазначає В. І. Борисова, суть охоронної функції цивільного права вбачається у тому, що вона забезпечує саму юридичну можливість захисту порушених суб'єктивних майнових чи особистих прав і сприяє їх певній нормалізації [10, с. 70]. Водночас відновлення порушених суб'єктивних цивільних прав вже забезпечується окремою компенсаційною функцією цивільного права [11, с. 120].

У світлі зазначеного важливою є спроба цивілістів обґрунтувати подвійну правову природу неустойки. Як зазначає О. О. Кулібаба, неустойка виступає одночасно способом забезпечення виконання зобов'язання і мірою відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язання [12, с. 63]. Більше того, на переконання Т. Я. Рима, саме такий підхід отримав підтримку у судовій практиці про що свідчить її аналіз [13, с. 31]. Корені цієї проблеми тягнуться у положення чинного цивільного законодавства України, зокрема до частини другої статті 552 ЦК України, якою встановлюється, що сплата (передання) неустойки не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання [2, ст. 552]. У цьому положенні не зазначається про те чи повинні збитки відшкодуватись понад суму, яка не покривається неустойкою. Більше того, чітка диференціація у цьому положенні неустойки і права на відшкодування збитків створюють передумови для висновку, що положеннями чинного цивільного законодавства України практично запроваджено штрафну неустойку, яка надає можливість кредитору стягнути з боржника як заподіяні кредитору невиконанням зобов'язання збитки у повному обсязі, так і визначену договором неустойку [14, с. 23]. Але важливим є те, що

частина третя статті 551 ЦК України наділяє суд правом зменшити розмір неустойки, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення [2, ст. 551] і це, на переконання С. В. Черкашина, є досить суперечливим на тлі наділення потенційних сторін договору правом самостійно визначити суму штрафних санкцій і порядок їх стягнення [15, с. 98]. Однак, ураховуючи викладені вище обставини, а також відсутність законодавчої конкретизації причин існування такого юридичного механізму, поясненням цьому можуть служити лише базові засади правового регулювання цивільних відносин, зокрема принципи справедливості, добросовісності і розумності, визначені пунктом 6 частини першої статті 3 ЦК України.

Принцип справедливості у цивільному праві у контексті відносин захисту суб'єктивних цивільних прав означає визначення обсягу і меж здійснення захисту суб'єктивних цивільних прав адекватно ставленню особи до вимог правових норм і водночас співрозмірності обсягу відповідальності вчиненому порушенню [16, с. 285]. Своєю чергою принцип добросовісності розглядається у сучасних цивілістичних дослідженнях у об'єктивно-юридичному сенсі, у межах якого він позначає вимогу сумлінного і чесного здійснення особою своїх прав і виконання обов'язків, а також у суб'єктивно-етичному розумінні у межах якого добросовісність позначає свідоме прагнення учасників цивільних правовідносин здійснювати залежні від них дії для виключення можливості порушення прав й законних інтересів інших осіб [17, с. 19]. Також добросовісність розглядається, зокрема Н. Ю. Голубевою як прагнення сумлінно захистити цивільні права та забезпечити виконання боржником суб'єктивних цивільних обов'язків [16, с. 285].

Водночас розумність у ході функціонування механізму цивільно-пра-

вової відповідальності визначається В. Д. Примаком як зумовлений суттю порушених регулятивних або (та) нововиниклих охоронних відносин масштаб оцінки обставин справи, наявних можливостей і фактичної поведінки сторін, який дозволяє визначити належний за даних обставин, об'єктивно і суб'єктивно здійснений комплекс заходів, спарованих на запобігання правопорушенню, виникненню або збільшенню завданої ним шкоди [18, с. 39].

Таким чином, наведені теоретичні положення створюють підґрунтя для висновку, що застосування надмірно високого розміру пені за порушення умов договору, за умови, що вона має штрафний характер, як мінімум, суперечить принципам справедливості і розумності, адже у такому разі потерпілий крім права на отримання компенсації збитків, набуває право вимагати сплати відповідних штрафних санкцій, які є нічим іншим як майновим благом, що отримується понад суму завданих збитків. Саме цим можна пояснити намагання законодавця запровадити частиною третьою статті 551 ЦК України розмір відповідних штрафних санкцій таким чином, щоб вони все ж таки мали штрафний, а не компенсаційний характер, однак при цьому відповідали вимогам розумності і справедливості.

Однак, вважаємо, що підняту проблему необхідно розглядати у двох аспектах, що відповідає окресленій вище концепції подвійної правової природи неустойки.

У цьому сенсі зазначені вище міркування є виправданими стосовно неустойки як засобу захисту суб'єктивних цивільних прав, а тому і властивій йому компенсаторній спрямованості. Однак, аналізований правовий засіб виглядає дещо по-іншому у світлі його превентивних властивостей. Адже, як зазначає О. О. Бакалінська, добросовісність при регулюванні договірних відносин отримує відображення у добрих намірах сторін [19, с. 153]. Своєю чергою одним з проявів розум-

ності, на переконання В. Д. Примака, виступає те, що вона характеризує орієнтацію засобів захисту на ефективність і при цьому стосується як превентивної, так і компенсаційної функції [18, с. 39]. Але ж що, як не ризик зазнати негативних майнових наслідків шляхом сплати надмірних штрафних санкцій у випадку порушення умов договору може зупинити його сторону від відповідної протиправної поведінки.

Крім того, цілком очевидно, що обсяг штрафних санкцій обумовлюється сторонами при укладенні договору, а тому є відомим їм у зв'язку з прозорістю обговорення. Також вступаючи у відповідні правові відносини, кредитор, як правило, розраховує на виконання боржником своїх обов'язків, а не на порушення ним умов договору і сплату неустойки, що мало б ознаки недобросовісності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що концепція подвійності правової природи неустойки, зокрема її віднесення як до превентивних, так і до компенсаційних правових засобів, створює проблему у визначенні можливих меж її застосування в частині розміру встановлюваних санкцій. Занадто високий розмір неустойки за умови, що вона виконує не компенсаційну, а штрафну функцію (штрафна неустойка), виступає ефективним превентивним правовим засобом, здатним не допустити здійснення порушення умов договору. Однак у випадку, якщо таке порушення все ж такий було здійснено, штрафний ефект від такого правового засобу може бути занадто неспіврозмірним характеру порушення у зв'язку з чим суперечитиме принципам справедливості і розумності. Однак з іншого боку, існування можливості, а тим більше поширення судової практики зменшення розміру неустойки, встановленої умовами договору, значно знижує її превентивну цінність.

Адже, знаючи про це, потенційний порушник може небезпідставно сподіватись на задоволення його вимоги судом у зв'язку з чим превентивний вплив підвищеного розміру пені на нього може бути меншим.

Ураховуючи зазначене, слід визнати, що встановлення потенційними сторонами договору високих розмірів неустойки за порушення зобов'язання в умовах дії положень чинного цивільного законодавства України є повністю законним, крім випадків встановлення пені у грошових зобов'язаннях. При цьому це водночас відповідає принципам справедливості і розумності. У зв'язку з цим їх зменшення у судовому порядку може бути виправданим лише недобросовісною поведінкою сторін договору, зокрема кредитора, що відбувається, наприклад, якщо кредитор скриваючи від боржника певні обставини, увів його в оману щодо важливих для виконання обов'язку обставини, що призвело до невиконання або неналежного виконання такого обов'язку, а тому і до виникнення у боржника обов'язку сплати відповідних штрафних санкцій. Також зменшення розміру неустойки судом може бути виправдано безпосередньою участю кредитора у створенні умов, що призвели до невиконання або неналежності виконання договору у ході розвитку відповідного договірної цивільного правовідношення, що має місце, наприклад, при простроченні кредитора або зловмисної домовленості з третіми особами, які, шляхом невиконання або неналежного виконання своїх обов'язків перед боржником сприяли неналежному виконанню або неможливості виконання своїх обов'язків перед кредитором, що визначило необхідність сплати відповідних штрафних платежів.

Стаття присвячена розгляду особливостей застосування підвищених за розміром штрафних санкцій за порушення умов договору у

контексті саморегулювання майнових цивільних відносин, а також принципів цивільного права.

Визначається, що концепція подвійності правової природи неустойки, зокрема її віднесення як до превентивних, так і до компенсаційних правових засобів, створює проблему у визначенні можливих меж її застосування в частині розміру встановлюваних санкцій. Занадто високий розмір неустойки за умови, що вона виконує не компенсаційну, а штрафну функцію (штрафна неустойка), виступає ефективним превентивним правовим засобом, здатним не допустити здійснення порушення умов договору. Однак у випадку, якщо таке порушення все ж таки було здійснено, штрафний ефект від такого правового засобу може бути занадто неспіврозмірним з характером порушення у зв'язку з чим суперечитиме принципам справедливості і розумності. Однак з іншого боку, існування можливості, а тим більше поширення судової практики зменшення розміру неустойки, встановленої умовами договору, значно знижує її превентивну цінність. Адже, знаючи про це, потенційний порушник може небезпідставно сподіватись на задоволення його вимоги судом у зв'язку з чим превентивний вплив підвищеного розміру пені на нього може бути меншим.

Ураховуючи зазначене встановлення потенційними сторонами договору високих розмірів неустойки за порушення зобов'язання в умовах дії положень чинного цивільного законодавства України є повністю законним, крім випадків встановлення пені у грошових зобов'язаннях. При цьому це водночас відповідає принципам справедливості і розумності. У зв'язку з цим їх зменшення у судовому порядку може бути виправданим лише недобросовісною поведінкою сторін договору, зокрема кредитора, що

відбувається, наприклад, якщо кредитор скриваючи від боржника певні обставини, увів його в оману щодо важливих для виконання обов'язку обставини, що призвело до невиконання або неналежного виконання такого обов'язку, а тому і до виникнення у боржника обов'язку сплати відповідних штрафних санкцій.

Ключові слова: договір, саморегулювання, договірне саморегулювання, неустойка, штраф.

Vasyliiev V. Large penalty size for breach of contract: freedom of self-regulation of material civil relations or breach of civil law principles?

The article deals with the features of application of large size of penalty for breach of contract in aspect of self-regulation of material civil relations and principles of civil law.

It is defined that the conception of dual juridical nature of penalties, particularly their attribution both to preventive and to compensatory juridical means make problem to find main limits of its application in aspect of size of appropriate penalties. Too large size of penalties in situation when appropriate penalties are used not as compensatory but as punitive mean is an effective preventive juridical mean that can prevent breach of a contract. But in case when such breach takes place the punitive effect of such juridical mean can be too much disproportionate to the breach of a contract and in such a way contradicts with principle of justice and rule of reasons. But from other point of view the possibility of court to decrease the defined by contractual parts size of penalties and widespread judicial practice of such decreasing devalues much the prevention function of large size of penalties. Thus, knowing that, potential violator can reasonably hope that court will decrease appropriate size of penalties by violator's demand.

In such cases preventive influence of appropriate penalties over such violator can be less.

That is why fixation of a large size of penalties by contractual parties for breach of a contract is legal due to current legislative provisions of Ukraine except cases of fixation fines in money obligations. At the same time such juridical mean is consistent with such principles of civil law as principle of justice and rule of reasons. Thus decreasing of the size of appropriate penalties in judicial way can be justified only by bad faith of contractual party, particularly creditor that takes place for example in situation when creditor by concealing the truth mislead the debtor regarding the important circumstances for obligation performance and in such way lead to non-performance of improper performance of appropriate obligation and to necessity of a debtor to pay large size penalties.

Key words: agreement, self-regulation, contractual self-regulation, penalty, fine.

Література

1. Спесівцев Д. Телеологічний аспект захисту суб'єктивних цивільних прав. Правове регулювання суспільних відносин: питання теорії та практики: монографія / А. В. Духневич, І. М. Якушев, Д. С. Спесівцев та ін. Луцьк : Завжди Поруч, 2021. С. 83–106.

2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Відом. Верхов. Ради України. 2003. №№ 40–44. Ст. 356 (із змінами).

3. Яроцький В. Самоорганізаційні засади функціонування сфери цивільно-правового регулювання як різновиду соціальних управлінських систем. Вісн. Акад. прав. наук України. Харків, 2007. № 4(51). С. 115–123.

4. Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань: Закон України від 22.11.1996 р. № 543/96-ВР. Відом. Верхов. Ради України. 1997. № 5. Ст. 28 (зі змінами).

5. Татькова З. Ф. Відповідальність у формі сплати штрафних санкцій. Наук.

вісн. Ужгород. ун-ту. Серія «Право». 2011. Вип. 15. С. 37–43.

6. Пучковський С. В. Неустойка серед правових наслідків порушення договору. Прикарпатський юрид. вісн. 2016. № 6(15). С. 55–58.

7. Тиндик М. П. Сплата неустойки як правовий наслідок порушення сторонами обов'язків із договору прокату транспортного засобу. Право та інновац. суспільство. 2021. № 1(16). С. 79–84. URL: <https://apir.org.ua/index.php/lais/article/view/tynduk16> (дата звернення: 22.07.2022).

8. Оверко Г. Я. Штрафні господарсько-правові санкції. Право і суспільство. 2021. № 6. С. 84–90.

9. Штанько А. О. Прояв функціонального призначення цивільного права у захисній функції. Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.). Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2015. С. 120–123.

10. Борисова В. І. Принципи цивільного права. Право України. 2017. № 7. С. 67–75.

11. Татарінов В. І., Демінова А. В. Поняття, сутність та види функцій цивільного права. Право і суспільство. 2019. № 6. С. 117–122.

12. Кулібаба О. О. Неустойка як спосіб забезпечення виконання договірних зобов'язань: окремі аспекти застосування. Юрид. наук. електрон. журн.: електрон. наук. фахове вид. 2020. № 4. С. 62–65. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2020/15.pdf (дата звернення: 20.07.2022).

13. Рим Т. Я. Відповідальність учасників інвестиційних відносин у будівництві за порушення грошових зобов'язань. Часопис цивілістики. 2020. Вип. 39. С. 30–35.

14. Тімуш І. С. Класифікація неустойок за цивільним законодавством України. Наук. вісн. нац. акад. внутр. справ. Київ, 2013. № 1. С. 20–28.

15. Черкашин С. В. Зменшення розміру неустойки судом: теоретико-практичний аспект. Право і суспільство. 2019. № 4. С. 96–103.

16. Голубева Н. Ю. Загальна характеристика принципів цивільного права України. Акт. пробл. держави і права. 2007. Вип. 34. С. 282–286.

17. Галкевич С. В. Принципи справедливості, добросовісності, розумності деліктної відповідальності у цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук. Хмельницький, 2021. 235 с.

18.Примак В. Д. Засада розумності в механізмі цивільно-правової відповідальності. *Наук. вісн. Міжнародного гуманітарного ун-ту. Сер. : Юриспруденція.* 2013. № 6-2, т. 2. С. 37–40.

19.Бакалінська О. О. Концептуальні підходи до визначення змісту поняття добросовісність у західній правовій доктрині. *Часопис Київ. ун-ту права.* 2012. № 2. С. 150–154.

